

Kuklo, Cezary

Struktura dynamiczna małego miasta polskiego w końcu XVIII wieku : przykład Radziejowa na Kujawach

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 30 (322), 103-115

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Białystok

Cezary Kukło

STRUKTURA DEMOGRAFICZNA MAŁEGO MIASTA POLSKIEGO
W KOŃCU XVIII WIEKU:
PRZYKŁAD RADZIEJOWA NA KUJAWACH

Badania nad dziejami miast i miasteczek staropolskich należą bez wątpienia do najbardziej dynamicznych i owocnych w historiografii powojennej¹. Zająły także wysoką pozycję w nauce światowej. Jednakże pod względem rzeczowym zainteresowanie i dorobek szczegółowy problematyki „wewnątrzmięskiej” jest już bardziej zróżnicowany i wiele pytań badawczych, przynajmniej jak dotąd, nie znalazło szczegółowszych odpowiedzi. Jedną ze słabszych stron w poznawaniu społeczności miejskich jest kondycja demograficzna ich mieszkańców². W jakiejś mierze zawinił tu skromniejszy stan zachowania źródeł w porównaniu z wieloma innymi krajami³, ale też i badania społeczno-demograficzne nie znajdowały takiej siły przebiccia w środowisku badaczy zawodowych jak studia nad produkcją rzemieślniczą, strukturami zawodowymi czy sądownictwem w miastach⁴.

Początek lat 90. przyniósł wartościowe monografie orientujące w strukturze i rozwoju zaludnienia Poznania i Gdańska, z szerokim spożytkowaniem rejestracji

¹ Por. opinie M. Boguckiej, *Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Stan i zakres programu*, *Kwartalnik Historyczny* 1975, t. 82, nr 3, s. 573-583; H. Samsonowicza, M. Boguckiej, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 16; A. Gąsiorowskiego, *Polskie badania nad późnym średniowieczem w latach 1937-1986*, *Kwartalnik Historyczny* 1987, t. 94, nr 1, s. 77 i n.; A. Wyczańskiego, *Badania historyczne w Polsce w latach 1937-1986 nad okresem XVI-XVII w.*, tamże, s. 98.

² Zwracają na to uwagę m.in. M. Bogucka, *Badania nad dziejami miast*, s. 581; A. Wyczański, *Badania historyczne*, s. 100; A. Wyrobisz, *Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze. Przegląd badań i problemów*, *Przegląd Historyczny* 1986, t. 77, z. 3, s. 308 i n., przyp. 8.

³ Wartość badawczą źródeł do dziejów demograficznych społeczeństwa w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej szeroko omawia I. Gięsztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976. O stanie zachowania np. źródeł francuskich i ich wartości dla okresu przedstatystycznego dobrze informuje *Histoire de la population française*, pod red. J. Dupâquiera, t. 2: *De la Renaissance à 1789*, Paryż 1991, s. 10-50; t. 3: *De 1789 à 1988*, Paryż 1988, s. 15-36.

⁴ Zob. uwagi I. Gięsztorowej, *Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. Społeczeństwo staropolskie*, t. 2, 1979, s. 161 i n.

metrykalnej⁵. Nadal jednak problemy związane z poznaniem mechanizmów płodności, śmiertelności niemowlęcej i dziecięcej oraz struktura wewnętrzna małżeństw opracowane metodą rekonstrukcji rodzin, z wyjątkiem osiemnastowiecznej Warszawy, należą do najbardziej zaniedbanych⁶. Szkoda, że także w opublikowanych ostatnio kolejnych tomach syntez największych miast Rzeczypospolitej szlacheckiej Gdańsk i Torunia problematyka społeczno-demograficzna nie zajęła należnego jej miejsca⁷.

Celem niniejszego opracowania będzie próba zrekonstruowania struktury demograficznej i społeczno-gospodarczej małego miasta staropolskiego na przykładzie Radziejowa Kujawskiego u schyłku XVIII w. Obok przedstawienia struktury ludności według płci, wieku i stanu cywilnego zajmiemy się również poznaniem rozmiarów grupy osób zawodowo czynnych, a także strukturą i wielkością radziejowskich gospodarstw domowych.

Ludność miast kujawskich, w tym Radziejowa, i jej zajęcia w okresie staropolskim były już parokrotnie przedmiotem studiów⁸, także za sprawą Stefana Cackowskiego⁹. Dla XVIII stulecia w większości ich podstawę źródłową stanowiły indagandy pruskie, które pomijały szereg istotnych danych, uniemożliwiając tym samym szczególnie dokładne badanie zjawisk społeczno-demograficznych¹⁰.

Radziejów lokowany w 2 poł. XIII w. należy do najstarszych miast kujawskich¹¹. Rozwój gospodarczy Radziejowa, podobnie jak wielu innych, przypadł

⁵ M. Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992; J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601-1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995; zob. ich recenzje – C. Kukło, *Kwartalnik Historyczny*, t. 100, nr 2, s. 142-145; tamże, t. 103, nr 3, s. 140-143.

⁶ Zob. C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991, w której obok omówienia ruchu naturalnego parafii św. Krzyża przedstawiono wyniki rekonstrukcji blisko 2 tys. rodzin (w tym dietność rodzinną, płodność małżeńską, długotrwałość małżeństw, rozkład przerw międzyrodowych).

⁷ Autorzy *Historii Gdańska*, t. 3/1: 1655-1793, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1993, w ponad 700-stronicowej monografii struktury demograficzne omówili zaledwie na paru stronach (32-34, 330-338); podobnie w *Historii Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. 2, cz. 3: *Między barokiem a oświeceniem (1660-1793)*, Toruń 1996, s. 8-21 z powołaniem na prace powstałe u schyłku lat 50. Szkoda, że nie spożytkowano krytycznie danych z pracy K. Górnego, *Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w.*, AUNC, *Historia* 11, *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 74, Toruń 1977, s. 71-97.

⁸ M.in. Z. Guldon, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, *Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego* 1963, t. 1, z. 2, s. 51-74; *Dzieje Inowrocławia*, pod red. M. Biskupa, t. 1-2, Warszawa 1978-1982; *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. Danielewicza, Bydgoszcz 1982; P. Bokota, *Ze studiów nad społeczeństwem Włocławka w końcu XVIII wieku. Postulaty badawcze*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1995, t. 9, s. 95-111.

⁹ S. Cackowski, *Urbanistyczny obraz miast dobrzyńskich i kujawskich w opisach i opiniach pruskich z końca XVIII wieku*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1995, t. 9, s. 79-93.

¹⁰ Wartość badawczą Indagand pruskich omawia we wstępie J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, Poznań 1962.

¹¹ Autorzy *Miast polskich w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław 1965, s. 339 jako datę lokacji miasta podają 1252 r. Tę samą datę, ale jako inicjatywę lokacyjną wskazują H. Samsonowicz, M. Bogucka, *Dzieje*

zasadniczo na XV i XVI – „złoty” wiek miast staropolskich, kiedy był znaczącym ośrodkiem handlowo-rzemieślniczym¹². Po niszczących wojnach szwedzkich w pierwszej połowie XVII w., a zwłaszcza po „potopie” i zarazach ludność miasta bardzo wolno odbudowywała swój potencjał demograficzny i ekonomiczny¹³. W końcu XVIII w. gospodarka miasta tkwiła raczej w застоju¹⁴, a urzędnicy pruscy nie zaliczają Radziejowa do godnych uwagi ośrodków na Kujawach¹⁵. Jednakże jego polityczną rolę do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej determinowało usytuowanie w nim siedziby starostwa grodowego i stolicy powiatu sądowego. Ponadto szlachta obu województw kujawskich, inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego, odbywała w nim swoje połączone sejmiki.

W tym czasie w mieście funkcjonowały także dwa kilkusobowe zgromadzenia zakonne męskie: franciszkanów i pijarów. Ci ostatni prowadzili w Radziejowie stojące na dobrym poziomie kolegium¹⁶.

Podstawą naszych zasadniczych rozważań jest spis ludności chrześcijańskiej parafii radziejowskiej powstały na zlecenie Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej powiatu radziejowskiego noszący formalnie datę 1 stycznia 1792 r.¹⁷ Jego autorem był ksiądz Jakub Goławski, przełożony miejscowego zakonu pijarów i rektor ich kolegium, a zarazem proboszcz parafii. Sądząc z życiorysu, należał on do wyróżniających się duchownych oświecenia polskiego¹⁸. Studiował filozofię i teologię, a będąc nauczycielem w różnych kolegiach na terenie całego kraju wszędzie zyskiwał pozytywne opinie swoich przełożonych¹⁹. O jego wysokich kwalifikacjach najlepiej świadczy fakt, że bezpośrednio przed objęciem placówki w Ra-

miast, s. 87. Z kolei J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów Radziejowa do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. Danielewicza, Bydgoszcz 1982, s. 33 podobnie jak wcześniej Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII-XVI w.*, Ziemia Kujawska 1968, t. 2, s. 32 wskazują na 1298 r., kiedy nadano mu miejskie prawo magdeburskie.

¹² O roli gospodarczej miasta w późnym średniowieczu wspominają H. Samsonowicz, M. Bogucka, *Dzieje miast*, s. 192, 258; por. także J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów*, s. 46 i n.

¹³ J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów*, s. 43 i n., 52.

¹⁴ Tamże, s. 47 i n., 52.

¹⁵ S. Cackowski, *Urbanistyczny obraz*, s. 90.

¹⁶ Zob. J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów*, s. 42.

¹⁷ AGAD, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej powiatu radziejowskiego (dalej cyt.: AKPCW), nr 4, s. 287-314; mieszkańcy miasta figurują na s. 287-300. O jego zachowaniu nie informuje bezpośrednio A. Perlińska, *Źródła do dziejów Radziejowa*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. Danielewicza, Bydgoszcz 1982, s. 10. Nie odwołują się do niego także J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów*, s. 43 i n., pisząc o zaludnieniu miasta od drugiej połowy XVI do końca XVIII w. Natomiast dane spisowe dotyczące ludności wiejskiej spżytkował ostatnio M. Kopczyński, *Młodość i młodzież na Kujawach w XVIII wieku. Rzecz o czeladzi i służbie domowej w świetle parafialnych spisów mieszkańców z 1791 roku*, *Przegląd Historyczny* 1995, t. 86, z. 3-4, s. 329-350; tenże, *Starość nie radość? Ludzie starzy na wsi kujawskiej schyłku XVIII stulecia*, *Zapiski Historyczne* 1996, t. 61, z. 4, s. 45-64.

¹⁸ Zob. PSB, t. VIII/1, z. 36, s. 236. Stefan Truchim, autor biogramu, podaje imię Jan, ale w spisie sam Goławski używa konsekwentnie imienia Jakub.

¹⁹ Wykładał w Łukowie, Radomiu, Łowiczu, Drohiczynie, Szczuczynie.

dziewowie został w 1790 r. wicerektorem prestiżowego Collegium Nobilium w stolicy, którą to funkcję sprawował przez dwa lata.

Spis autorstwa księdza J. Goławskiego objął blisko 1200 parafian, w tym prawie 600 mieszkańców miasta. Sam układ spisu jest podobny do innych powstałych w latach 1791-1792 z inicjatywy Sejmu Wielkiego²⁰. Wylicza on rodziny w poszczególnych domach, rozpoczynając od gospodarza, jego żony, dzieci, służby, określonej przeważnie tylko imieniem, a także podaje ewentualnie innych mieszkańców. Nie udało się jednak autorowi uniknąć powtórzeń, albowiem dwukrotnie zapisał mieszkańców folwarku księży franciszkanów²¹; nie znajdujemy też nigdzie w spisie wykazu uczniów kolegium pijarskiego²². Pod względem wyznaniowym ludność miasta była w zasadzie grupą jednorodną – rzymskokatolicką, nie licząc 3-4 rodzin żydowskich²³.

Nie ulega wątpliwości, że podjęte badania nad kondycją demograficzną mieszkańców Radziejowa wymagają krytycznego spojrzenia na wykorzystywane źródło²⁴. Ocenę wartości spisu radziejowskiego rozpoczynamy od prezentacji danych dotyczących ogółu mieszkańców miasta według płci i wieku (zob. tab. 1).

W spisie Radziejowa widoczne jest zjawisko skupienia wieku wokół liczb zakończonych na 1 nasilające się wraz z wiekiem spisywanych, co potwierdza słabą znajomość własnego wieku przez mieszkańców miasta²⁵. Z drugiej strony, wzorowy nauczyciel kolegów pijarskich, a zarazem autor wspomnianej ewidencji ludnościowej ks. Goławski nie podjął próby precyzyjniejszego sposobu określenia wieku parafian²⁶. Jak wynika z tab. 1 spis formalnie nie ujawnił dzieci do pierwszego roku. Tymczasem porównanie załączonych do niego odpisów metryk chrztów

²⁰ Vol. Leg., t. 9, s. 153. O elementach treści i wartości innych spisów parafialnych nie tylko z końca XVIII w., ale i w wcześniejszych ksiąg *status animarum* wyczerpująco informuje I. Gieysztorowa, *Wstęp*, s. 126-141, zaś M. Górny, *Mieszkańcy parafii pepowskiej w 1777 roku. Analiza księgi status animarum*, Wrocław 1994, s. 8-10 zamieszcza wykaz spisów odkrytych i zanalizowanych w latach 80. i 90.

²¹ AGAD, AKPCW, nr 4, s. 299.

²² Autor zaznacza np.: „Dom sław. /etnych/ Swiejkowskich od studentów najęty”, ale nie informuje nic podaje więcej informacji o jego lokatorach, zob. AGAD, AKPCW, nr 4, s. 289. Młodzieży uczącej się u pijarów nie zapisano także przy ich klasztorze, por. tamże, s. 299.

²³ Autor spisu ujął łącznie osoby wyznania mojżeszowego dla miasta, wójtostwa i wsi. W sumie w parafii radziejowskiej żyło 15 rodzin żydowskich (51 osób), zob. AGAD, AKPCW, nr 4, s. 315-316. Według indagandy pruskiej w 1793 r. w mieście było 15 Żydów, zob. J. Wąsicki, *Opisy miast*, s. 364.

²⁴ Spis został opracowany techniką komputerową przy zastosowaniu specjalistycznego systemu informatycznego, którego wartość badawczą szeroko omawiają C. Kukło, W. Gruszecki, *Informacyjny system rekonstrukcji rodzin, gospodarstw domowych i społeczności lokalnych w Polsce przed-rozbiorowej*, Białystok 1994.

²⁵ Dokładniejsze omówienie wartości spisu Radziejowa i spisów kilku innych miast staropolskich z końca XVIII w. zamieszczam w przygotowywanej rozprawie – „Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demografii społecznej”.

²⁶ Niektórzy autorzy spisów i to niemałych parafii, jak wielkopolskiego Wielenia nad Notecią (1791 r.) czy miasta Daleszyce (1797 r.) konfrontowali wiek rejestrowanej ludności z metrykami chrztów, por. I. Gieysztorowa, *Wstęp*, s. 128 i n.

z 1791 r. dowiodło, że w ewidencji ludności miasta znalazła się jednak trójka dzieci poniżej roku, ale z zawyżonym wiekiem²⁷. Ciekawe, że całą trójkę dzieci zanotowano w rodzinach uboższych zamieszkujących chałupy miejskie i chałupy komornicze księży pijarów. Nierejestrowanie w księgach pogrzebów parafii radziejowskiej zgonów najmłodszych jej mieszkańców uniemożliwia dokładniejsze określenie rozmiarów śmiertelności niemowląt w 1791 r., a tym samym i braków tej kategorii wiekowej w spisie. W ewidencji ks. J. Goławskiego nie znajdujemy co najmniej kilkunastu dzieci ochrzczonych w 1791 r. Nie ulega wątpliwości, że zarówno ujęcie dzieci młodszych (0-4 lata), jak i starszych (5-14 lat) jest niepełne, a ich udział w całej populacji radziejowskiej zaniżony²⁸. Wskazuje na to również nieprawidłowa struktura płci wśród dzieci i młodzieży, w której przewaga chłopców jest nazbyt duża (120M/100K). Patrząc krytycznie na dokonania spisowe autora w Radziejowie, nie zapominajmy zarazem, że w dwadzieścia lat później zdarzały się ewidencje ludności, jak np. w 1810 r. Poznania, które objęły zaledwie trzecią część realnej liczebności niemowląt w mieście²⁹.

Sądząc ze spisu w Radziejowie, kobiety przeważały wśród mieszkańców jedynie w następnych dwudziestu rocznikach (15-34), a poczynając od 35 lat przeważali mężczyźni. Owa widoczna w tab. 1 przewaga płci męskiej była chyba tylko w skromnej mierze rezultatem funkcjonowania w niedużej zbiorowości miejskiej aż dwóch męskich zgromadzeń zakonnych. Nie były one bowiem zbyt liczne. W klasztorze ks. franciszkanów mieszkało 10 zakonników, zaś u pijarów jeszcze mniej – tylko ośmiu. Obie placówki zakonne zatrudniały po 5 osób służby męskiej³⁰. Wiek zakonników był wprawdzie zróżnicowany od 28 do 60 lat, ale trudno gremialnie zaliczyć ich do osób w wieku podeszłym, skoro tylko przy trzech z nich zapisano wiek 60 lat. Wypaczona zatem na niekorzyść kobiet struktura płci, zwłaszcza w najstarszych grupach wiekowych, wskazuje przede wszystkim na spore braki w rejestracji kobiet starszych, co zresztą było typowe dla większości przedstatystycznych ewidencji ludnościowych³¹.

Spis radziejowski nie wykazał nadmiernej liczebności starców w mieście, albowiem osoby powyżej 65 roku życia stanowiły jedynie 1,1% ogółu mieszkańców. Najstarszy z nich liczył „tylko” 91 lat, a kolejni trzej parafianie, w tym zale-

²⁷ Ochrzczoną 16 stycznia 1791 r. Agnieszkę Panek autor określił jako dziecko 2-letnie, zaś Felcjana Bąkowskiego i Salomeę Gajdzińską ochrzczonych odpowiednio 10 lipca i 2 listopada tegoż roku jako dzieci roczne, zob. AGAD, AKPCW, nr 4, s. 297, 300. Natomiast wiek dwóch synów w rodzinach żydowskich ks. J. Goławski podał w tygodniach (!), zob. tamże, s. 315.

²⁸ Por. S. Borowski, *Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy*, Przeszość Demograficzna Polski 1975, t. 8, s. 132, gdzie udział roczników 0-14 lat wynosił ok. 34,1%.

²⁹ Por. celne uwagi M. Kędelskiego, *Struktura i dynamika ludności Poznania w latach 1793-1816*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza 1990, t. 18, z. 1, s. 46. Zob. też spostrzeżenia M. Górnego, *Mieszkańcy parafii pepowskiej*, s. 12.

³⁰ AGAD, AKPCW, nr 4, s. 298-299.

³¹ Por. uwagi I. Gieysztorowej, *Wstęp*, s. 133 i n.; M. Kędelskiego, *Rozwój*, s. 132.

dwie jedna kobieta (!), przekroczyli 70 lat. Nie zapominając o ówczynie panującej w miastach staropolskich wysokiej śmiertelności, można ostrożnie domniemywać, że także i w tej grupie wiekowej odnajdujemy ślady niekompletnej rejestracji ludności³².

Kończąc nasze rozważania o strukturze mieszkańców Radziejowa według płci i wieku, zauważmy, że w ujęciu spisowym w mieście przeważali mężczyźni i to zarówno z uwzględnieniem ludności zamieszkałej w klasztorach (117M/100K), jak i z jej pominięciem (106M/100K). Przewagę mężczyzn w mieście w trzy lata później poświadcza indaganda pruska (107M/100K)³³. Wprawdzie większe ówczesne miasta charakteryzowały się akurat odwrotną strukturą płci mieszkańców³⁴, to jednak w mniejszych, zbliżonych liczbą ludności i strukturą gospodarczą do Radziejowa, dominacja niewiast nie była aż tak jednoznaczna³⁵.

Wydaje się zatem, że owa nadmierna „spisowa” przewaga mężczyzn w Radziejowie tylko w części była świadectwem rzeczywistych rozmiarów tamtejszej populacji męskiej. W większym stopniu była ona rezultatem wyraźnego upośledzenia ewidencyjnego kobiet i to zarówno w rocznikach najmłodszych, jak i w najstarszych. Przy tym nie oznacza to wcale, że rejestracja chłopców i mężczyzn była kompletna. Ostrożnie szacując, ksiądz J. Goławski w swoim spisie pominął ok. 8-10% mężczyzn i dwukrotnie więcej kobiet³⁶.

Chociaż autor spisu nie określił stanu cywilnego przy 5,3% mężczyzn i 5,4% kobiet powyżej 15 roku życia, warto zastanowić się bliżej nad charakterystycznymi cechami odtworzonej dla schyłku 1791 r. struktury ludności Radziejowa. Odse-

³² W Dobrym Mieście w 1695 r. mieszkańcy powyżej 65 roku stanowili 2,4% ogółu z wyraźną przewagą kobiet nad mężczyznami (83 M/100K), zob. S. Borowski, *Próba odtworzenia struktur*, s. 132. Z kolei I. Gieysztorowa, *Wstęp*, s. 132 uważa wprawdzie liczebność starców 2,5-2,8% w populacji za możliwą do przyjęcia, ale bardziej skłania się do obniżenia tego odsetka.

³³ J. Wąsicki, *Opisy miast*, s. 364.

³⁴ Obszerniejsze dane o strukturze ludności niektórych miast europejskich według płci zamieszczam w pracy *Kobieta samotna w miastach Europy przedprzemysłowej jako przedmiot badań historycznych*, [w:] *Miasto – Region – Społeczeństwo. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Białystok 1992, s. 285 n.; zob. też A. Wyrobisz, *Rodzina*, s. 315 i n.

³⁵ W końcu XVIII w. równowaga płci panowała np. w położonej w ziemi wieluńskiej Praszce (C. Kukło, *Z problematyki*, s. 80); mężczyźni przeważali m.in. w Inowrocławiu (łącznie z przedmieściami) – 105M/100K (Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zaboru pruskiego*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, pod red. M. Biskupa, t. 1: do 1919 r., Warszawa 1978, s. 272); w wielkopolskiej Słupcy – 108M (J. Sobczak, *Ludność, zabudowa i gospodarka Słupcy w XVII i XVIII wieku*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 1994, t. 19, z. 2 (38), s. 46); a w Bielsku Podlaskim nawet 144M (J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII w. Departament białostocki*, Poznań 1962, s. 62).

³⁶ W niewielkiej parafii wielkopolskiej – Szaradowo liczącej trzysta kilkadziesiąt osób autor przeprowadzając w 1766 r. spis jej mieszkańców pominął blisko 11% parafian, zob. M. Górny, *Mieszkańcy parafii pępowskiej*, s. 12. J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów*, s. 44, biorąc pod uwagę liczbę rodzin szacują ludność miasta w 1792 r. (bez ok. 300 studentów, tamże, s. 42) na ok. 830 osób, co wydaje się być w świetle prezentowanych danych szacunkiem nazbyt wysokim.

tek osób stanu wolnego (kawalerów czy panien) kurczył się wraz z wiekiem, ale jego tempo było nieporównywalnie szybsze u kobiet. Odsetek osób w stanie małżeńskim rósł z wiekiem (pomijając zakłócenia spowodowane zaokrągleniem wieku) u mężczyzn do 50 roku życia, u kobiet do ok. 40 roku. Z kolei odsetek osób stanu wdowiego rósł wraz z wiekiem, ale przede wszystkim u kobiet.

Dane zawarte w tab. 2 wskazują dobitnie na późny wiek ożenku mężczyzn, nawet biorąc pod uwagę zjawisko zaokrąglenia wieku. Tylko jedna trzecia z nich żeniła się przed trzydziestką, pozostali stawali na ślubnym kobiercu dopiero po jej przekroczeniu. Jedynie nieliczni nie znajdowali partnerek, toteż rozmiary celibatu definitywnego wśród mieszczan radziejowskich były nieduże. Podobnie skromny był udział w populacji męskiej wdowców. Widzimy ich dopiero w starszych przedziałach wiekowych; młodszy z pewnością zdążyli już zawrzeć kolejny związek.

Wśród kobiet nieliczne mężatki spotykamy jeszcze przed 20 rokiem życia, ale większość panien radziejowskich wychodzi za mąż w przedziale 25-29 lat, a więc nieco później, niż można było się tego spodziewać³⁷, choć dane spisowe dla tego typu rozważań są na ogół mniej dokładne i wymagają szczegółowej weryfikacji metodą rekonstrukcji rodzin.

W odróżnieniu od wielu innych miast staropolskich, zarówno małych, jak i większych, w Radziejowie praktycznie nie spotykamy kobiet po 30. będących pannami. Tym samym zjawisko celibatu definitywnego wśród kobiet, gdzie indziej mocno widoczne, w Radziejowie nie istniało³⁸, co chyba nie odpowiadało ówczesnej rzeczywistości, skoro spis nie objął wszystkich kobiet. Natomiast mieszczańkom radziejowskim częściej niż mężczyznom i to już nawet w młodym wieku przychodziło żyć i gospodarować w stanie wdowim.

W rodzinach radziejowskich na ogół mąż był starszy od żony, zjawisko odwrotne – starszeństwo żony prawie nie występowało, z wyjątkiem 3,7% ogółu małżeństw. Tabela 3 wskazuje przy tym na znaczne różnice między małżonkami. W ponad połowie związków mężczyzna był starszy od partnerki od 6 do 10 lat, w kolejnej jednej trzeciej par małżeńskich różnice wiekowe były jeszcze większe – ponad 11 lat. Tak znaczne różnice wiekowe obojga małżonków były wynikiem częstszego i szybszego porzucania przez wdowców radziejowskich dotychczasowego stanu cywilnego poprzez zawieranie kolejnych związków. Tabela ta zdaje się też wskazywać, że wybierali oni na swoje małżonki zdecydowanie młodsze dziewczyny.

³⁷ W opinii I. Gieysztorowej, *Wstęp*, s. 251 polską demografię naturalną wyróżniał młody wiek nupturientek, co zresztą znajduje potwierdzenie w XVII-wiecznej Starej Warszawie, w której mężczyźni żenili się mając przeciętnie 26 lat, kobiety – 21 lat (I. Gieysztorowa, *Sprawozdanie z konferencji poświęconej zastosowaniu technik komputerowych w badaniach historyczno-demograficznych XVII i XVIII w.*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 1987, t. 17, s. 268); także w warszawskiej parafii św. Krzyża, ale w XVIII w. odpowiednio: 29 lat i 22-23 lata (C. Kukło, *Rodzina*, Białystok 1991, s. 175).

³⁸ O rozmiarach celibatu definitywnego u kobiet zarówno w dużych, jak mniejszych miastach informuje C. Kukło, *Kobieta*, s. 289.

Mimo podkreślonych braków spisowych ciążyących na ogólnym obrazie struktury ludności Radziejowa według stanu cywilnego, należy zaakcentować różnice demograficzne między obu płciami. Do nich można zaliczyć wyższy odsetek osób w stanie wolnym u mężczyzn niż u kobiet i ponad ośmiokrotnie wyższy odsetek wdów od odsetka wdowców oraz znaczne różnice wiekowe między małżonkami.

W dotychczasowych studiach nad dziejami miast i miasteczek staropolskich mniej uwagi poświęcano funkcjonowaniu w nich gospodarstw domowych, zaobserwując się najczęściej przedstawieniem średniego rozmiaru gospodarstwa, rzadziej już jego struktury. Tymczasem spisy parafialne wyliczając poszczególnych domowników z imienia i nazwiska oraz określając wzajemne relacje pomiędzy nimi, pozwalają dokładniej zrekonstruować skład i kompozycję wewnętrzną gospodarstwa. Przyjęcie kryteriów kwalifikacyjnych stosowanych najczęściej w historiografii zachodniej w badaniach nad strukturami rodzinnymi – typologii Petera Lasletta³⁹ ma umożliwić w przyszłości szersze porównanie form staropolskich gospodarstw miejskich w kontekście europejskim.

W Radziejowie, podobnie jak i w wielu innych miastach i miasteczkach, dominuje wyraźnie gospodarstwo domowe oparte na rodzinie małżeńskiej – ponad 3/4 ogółu tamtejszych jednostek gospodarczych⁴⁰, zob. tab. 4. Tak wysoki odsetek gospodarstw prostych jest świadectwem w miastach nie tylko Europy Zachodniej, ale i Centralnej, dążenia już w epoce preindustrialnej większości młodych ludzi do funkcjonowania w ramach pojedynczych rodzin⁴¹. W 10 gospodarstwach wspólnie z rodziną nuklearną zamieszkiwali wstępni i zstępni głowy gospodarstwa lub jego żony, a także brat lub siostra, co spowodowało zakwalifikowanie ich do typu gospodarstwa opartego na rodzinie rozszerzonej. W Radziejowie osobą dodatkową było najczęściej jedno z owdowiałych rodziców – 50% ogółu gospodarstw rozszerzonych lub któreś z rodzeństwa – 30%. Wbrew niektórym opiniom głoszącym funkcjonowanie w Europie Środkowej znacznej liczby gospodarstw wielkich, tj. rodzin spokrewnionych ze sobą i prowadzących wspólne gospodarstwo, w badanym mieście kujawskim gospodarstwa złożone występowały bardzo rzadko. Wspomniane jednostki gospodarcze stanowiły zaledwie 3,2% ogółu. Zwraca natomiast naszą uwagę

³⁹ Por. P. Laslett, *La famille et le ménage: aproches historiques*, Annales ESC 1972, t. 27, nr 4-5, s. 847-872. Pierwsze doświadczenia międzynarodowe z zastosowaniem wspomnianej metodologii rekonstrukcji struktury gospodarstw domowych zawiera *Household and Family in Past Time*, wyd. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1972. Szerzej omawiają ją C. Kukło, W. Gruszecki, *Informatyczny system*, s. 44-47.

⁴⁰ Z kolei wśród nich na pierwszym miejscu sytuowały się pary małżeńskie z dziećmi – ponad 70%; na drugim zaś małżeństwa bezdzietne – ponad 20%. Rodziny nuklearne występowały wyłącznie np. w Solcu nad Wisłą w 1787 r., zob. A. Wyrobisz, *Struktura społeczna miasta polskiego w XVIII wieku: przykład Solca nad Wisłą*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, pod red. J. Topolskiego przy współudziale C. Kukło, Lublin 1987, s. 339.

⁴¹ Zob. A. Wyrobisz, *Rodzina*, s. 310 n.; A. Fauve-Chamoux, *Rodzina a gospodarstwo w Europie przedprzemysłowej (XVI-XVIII wiek)*, Studia Podlaskie 1995, t. 5, s. 138 i n.

nie tylko znaczny odsetek gospodarstw osób samotnych – 7,2%, ale także występowanie 3 gospodarstw bez struktury rodzinnej⁴².

Obserwując wiek głowy gospodarstwa w Radziejowie można zauważyć jeszcze jedno zjawisko. Starzy szefowie (po 60.) tamtejszych gospodarstw w mniejszym stopniu kierują gospodarstwami prostymi, w większym natomiast gospodarstwami rozszerzonymi i jeszcze bardziej gospodarstwami złożonymi. Tendencję do funkcjonowania w mieście w ramach gospodarstwa samotnego dostrzegamy z jednej strony u mieszkańców w stosunkowo młodym jeszcze wieku (przed 40.), z drugiej u najstarszych, po 60. roku życia.

Służba domowa obojga płci występowała niezbyt często w gospodarstwach radziejowskich. Spis parafialny zanotował ją tylko w 30% ogółu jednostek gospodarczych, co mogłoby wskazywać raczej na stagnację gospodarczą ośrodka i tym samym małą zamożność jego obywateli. Służących brak było w ogóle w gospodarstwach osób samotnych. Jednakże udział czeladzi i służby domowej wśród ogółu mieszkańców nie był znów taki mały i wynosił 15,5%. Więcej płatnego personelu najemnego rekrutowało się spośród mężczyzn (18,9%) niż kobiet (11,9%). Czeladź i służący obojga płci stanowili około połowy mieszkańców miasta w wieku 15-24 lat i jedną piątą w wieku 25-29 lat.

Gospodarstwo w Radziejowie u schyłku XVIII w., sądząc z danych zestawionych w tab. 5 (z uwzględnieniem służby), było wprawdzie mniejsze od gospodarstwa wiejskiego, ale większe od gospodarstw występujących w dużych miastach staropolskich. W badanym mieście liczyło ono bowiem przeciętnie 4,3 osób (mediana 5 osób), podczas gdy np. w wielkomejskiej Warszawie 3,4⁴³. Jednocześnie rodziny radziejowskie posiadały średnio więcej dzieci (1,5 wliczając wdowy i wdowców oraz małżeństwa bezdzietne) niż rodziny w stolicy (1,0), w Krakowie (1,1) czy w Poznaniu (1,2)⁴⁴.

Dodajmy także, że w odróżnieniu od innych dużych miast polskich doby oświecenia radziejowskie domy mieszczańskie były bardziej gościnne dla dalszych krewnych. W badanym mieście co szósta rodzina przyjmowała pod swój dach kuzynów, podczas gdy w stolicy podobnie postępowała już tylko co czterdziesta, zaś w Krakowie zaledwie co siedemdziesiąta⁴⁵.

Podejmując badanie struktury i rozmiarów gospodarstw nie można z nich wyłączać ważnego czynnika, jakim była płeć szefa jednostki gospodarczej. Kobiety miały wprawdzie mniejszą szansę stania się głową rodziny, co było równoznaczne z przejściem trudnych obowiązków zarządzania gospodarstwem, ale nie oznacza

⁴² Do podobnych wniosków doszedł A. Wyrobisz, *Struktura*, s. 338 n.

⁴³ Zob. C. Kukło, *Z problematyki*, s. 81. W Solcu nad Wisłą w tym czasie przypadało średnio 3,9 osoby na gospodarstwo domowe (A. Wyrobisz, *Struktura*, s. 340). Dlatego też przyjęty przez J. Danielewicza, K. Rolirada, *Zarys dziejów*, s. 44 przelicznik 6 osób na rodzinę w Radziejowie w 1792 r. jest zawyżony.

⁴⁴ Dane poznańskie odnoszą się do gospodarstw w śródmieściu z 1777 r. – M. Kędelski, *Rozwój*, s. 103.

⁴⁵ C. Kukło, *Z badań*, s. 82.

to wcale, że nie były one samodzielnymi kierownikami gospodarstw domowych. Największy odsetek gospodarstw domowych kierowanych przez kobiety odnajdujemy w dużych miastach, w których, jak w Warszawie i w Krakowie u schyłku epoki stanisławowskiej, stanowiły blisko jedną czwartą wszystkich tamtejszych gospodarstw. W Radziejowie żeńskie gospodarstwa domowe nie były aż tak liczne, niemniej jednak kobiety stały na czele 14% ogółu gospodarstw.

Co więcej, z danych ujętych w tab. 6 wynika, że gospodarstwo kobiece w Radziejowie było zawsze mniejsze od tego kierowanego przez mężczyzn i to bez względu na wiek głowy gospodarstwa. Podczas gdy wśród gospodarstw męskich przeważają zespoły gospodarcze skupiające 4 i więcej domowników (52,6-74,6%), wśród żeńskich dominują na ogół (z wyjątkiem kierowanych przez najstarsze kobiety) gospodarstwa zaledwie 2-3 – osobowe (66,7-71,5%). Ciekawe, że o ile największe różnice w wielkości gospodarstwa pomiędzy obu płciami dostrzegamy w grupie kierowników młodszych (przed 40.), następnie starszych (w wieku 40-59 lat), o tyle najmniejsze – w grupie najstarszych szefów jednostek gospodarczych. Starość przynosiła mężczyznom w Radziejowie na ogół zmniejszenie rozmiarów ich gospodarstwa, a tym samym przynajmniej po trosze zmniejszenie starań i zabiegów. W przypadku kobiet sytuacja była odwrotna. Ich starzenie oznaczało nie tylko częstsze przejęcie trudnych obowiązków samodzielnego zarządzania gospodarstwem domowym, ale przede wszystkim jeszcze większą harówkę celem zapewnienia codziennego bytu powiększonemu teraz zespołowi domowników.

Zmniejszona wielkość radziejowskiego gospodarstwa kobiecego była w dużej mierze spowodowana brakiem męża, mniejszą liczbą dzieci (przeciętnie 1,1) i o wiele rzadszym zatrudnianiem służby domowej.

Powyższe rozważania o stosunkach demograficznych małego miasta polskiego w końcu XVIII w. nie są wyczerpujące. Trudno tu zresztą dawać ostateczne odpowiedzi bez szerszego spożytkowania ksiąg miejskich, źródeł skarbowych i ksiąg metrykalnych trzech serii opracowanych metodą rekonstrukcji rodzin. Powinny one przynajmniej niektóre z poruszonych tutaj zagadnień lepiej oświetlić od strony społecznej i ekonomicznej. Na ile zaś przedstawione struktury demograficzne były typowe dla innych małych miast i miasteczek staropolskich – tego bez głębszych badań porównawczych powiedzieć nie można.

Tabela 1
Ludność według płci i wieku w Radziejowie w 1791 r.

Wiek	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety		M/100K
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	
0-1	—	—	—	—	—	—	—
0-4	50	8,9	25	8,3	25	9,6	100
5-14	124	22,0	70	23,2	54	20,7	130
0-14	174	30,9	95	31,5	79	30,3	120
15-24	86	15,3	41	3,6	45	17,3	91
25-34	109	19,3	45	14,8	64	24,6	70
35-44	81	14,4	42	13,8	39	15,0	108
45-54	66	11,7	50	16,5	16	6,2	312
55-64	40	7,1	26	8,6	14	5,4	186
65 i więcej	6	1,1	4	1,2	2	0,8	200
Nie ozn.	1	0,2	—	—	—	0,4	—
Razem	563	100,0	303	100,0	260	100,0	117

Tabela 2
Struktura ludności według stanu cywilnego w Radziejowie w 1791 r.^a

Wiek	Kawalerowie i panny	Stan małżeński	Osoby owdowiałe
	(wskaźnik struktury w %)		
Mężczyźni			
15-19	100,0	—	—
20-24	94,4	5,6	—
25-29	61,5	28,5	—
30-34	31,0	69,0	—
35-39	100,0	100,0	—
40-44	3,6	96,4	—
45-49	—	100,0	—
50-54	8,1	89,2	2,7
55-59	—	100,0	—
60-64	6,2	87,6	6,2
65 i więcej	—	100,0	—
Ogółem	34,1	64,7	1,2
Kobiety			
15-19	87,0	013,0	—
20-24	72,7	27,3	—
25-29	4,0	92,0	4,0
30-34	—	97,1	2,9
35-39	—	100,0	—
40-44	3,1	84,4	12,5
45-49	—	100,0	—
50-54	—	90,0	10,0
55-59	—	—	—
60-64	—	16,7	83,3
65 i więcej	—	100,0	—
Ogółem	22,9	66,9	10,2

^a Z wyłączeniem ludności zamieszkałej w klasztorach i jej służby.

Tabela 3
Różnica wieku między małżonkami w Radziejowie w 1791 r.

Wyszczególnienie	Liczba	%
Małżonkowie w tym samym wieku	1	0,9
Mąż starszy od żony do 5 lat	11	10,2
6-10 lat	57	52,8
11 i więcej	35	32,4
Żona starsza od męża do 5 lat	1	0,9
6-10 lat	2	1,9
11 i więcej	1	0,9
Razem	108	100,0

Tabela 4
Podział poszczególnych typów gospodarstw domowych
względem wieku głowy gospodarstwa w Radziejowie w 1791 r.

Typ gospodarstwa	Ogółem		Wiek głowy gospodarstwa		
	l.b.	%	do 39	40-59	60 i więcej
Gosp. osoby samotnej	9	7,3	10,7	5,7	8,0
Bez struktury rodzinnej	3	2,4	3,6	—	4,0
Rodziny małżeńskie	98	79,0	78,5	85,8	64,0
Rodziny rozszerzone	10	8,1	7,2	7,1	12,0
Złożone wielorodzinne	4	3,2	—	1,4	12,0
Razem	124	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabela 5
Liczebność gospodarstw domowych w Radziejowie w 1791 r.

Liczba osób w gospodarstwie	Gospodarstwa	
	liczba	%
1	9	7,3
2	16	12,9
3	20	16,1
4	25	20,2
5	25	20,2
6	9	7,3
7	12	9,7
8	2	1,6
9	5	4,0
10	1	0,8
Razem	124	100,0
Średnia	4,31	x
Mediana	5,0	x

Tabela 6
Liczebność gospodarstw domowych a płeć i wiek głowy gospodarstwa
w Radziejowie w 1791 r. (w %)

Liczba osób w gospodarstwie	Wiek głowy gospodarstwa								
	ogółem			mężczyźni			kobiety		
	do 39	40-59	60 i więcej	do 39	40-59	60 i więcej	do 39	40-59	60 i więcej
1	10,7	5,7	7,7	4,0	1,6	5,3	66,7	42,9	14,3
2-3	32,1	24,3	38,5	36,0	23,8	42,1	—	28,6	28,6
4-5	35,7	42,9	38,5	36,0	46,1	31,6	33,3	14,3	57,1
6-7	17,9	18,6	11,5	20,0	20,6	15,8	—	—	—
80 i więcej	3,6	8,5	3,8	4,0	7,9	5,2	—	14,2	—
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Średnio osób	4,0	4,6	3,8	4,2	4,8	4,1	2,0	3,0	3,3